

MANTIKU'T-TAYR'DA YER ALAN KUŞLARIN SIFATLANDIRILMALARINA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation of the Adjustments of Birds in Mantiku't-Tayr

Filiz KALYON

Doç. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, filiz.kalyon@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7523-4168

Abuzer KALYON

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, abuzer.kalyon@hbv.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0594-9920

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 31.10.2022
Kabul/Accepted: 29.11.2022

DOI: 10.51592/kulliyat.1196831

Anahtar Kelimeler

Mantiku't-Tayr, Hayvanlar, Kuşlar,
Kuşların Sıfatları.

Keywords

Mantiku't-Tayr, Animals, Birds,
Adjectives Of Birds.

ÖZ

Hangi millete ait olursa olsun, klasik şark edebiyatının ayırt edici özelliklerinden birisi de tabiat unsurlarından bazılarının edebiyat metinlerinde değerlendirilmiş olmalarıdır. Tabiat varlıklarının klasik edebiyatta değerlendirilen unsurlarının en önemlilerinden birisi de hayvanlardır. Bu durumu örneklemek açısından Hindistan'dan dünya edebiyatlarına yayılan Kelile ve Dimne örneğini vermek yeterli olacaktır. Şark edebiyatlarında değerlendirilen kuş sembolü ile alakalı olarak da Mantiku't-Tayr'daki başkahraman olarak yansıtılan Simurg gelmektedir. İslam öncesi ve İslam kültürü tesirinde gelişmekte olan klasik dönem Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında kuşların da bitkiler ve ağaçlar kadar dikkate değer bir şekilde yer tuttıkları bir gerçektir. İslam kültürü etkisinde verilen eserlerden dünya çapında bir şöhrete sahip olan Mevlana Celaleddin-i Rumî'nin Mesnevisi'nde de pek çok hayvan mevzu bahis edilmiştir. Klasik edebiyatta özellikle şiiirlerde sembol olarak yansıtılan kuşların en fazla dikkat çekenlerini şu şekilde sıralamamız mümkün olabilir: Bülbül, tuti, tavus kuşu, hüma kuşu, kaz, şahbaz, kaklik, baykuş vb. isimlerin sıralanması mümkündür. Burada sıralanan kuşlardan özellikle bülbül, keklik ve hüma kuşlarının aynı zamanda halk şiiirinde de ele alındıkları bir gerçektir. Bu çalışmada klasik edebiyatın kilometre taşlarından olan Mantiku't-Tayr'da yer alan kuşların özellikleriyle alakalı bir değerlendirmede bulunmaktadır.

ABSTRACT

Regardless of which nation it belongs to, one of the distinguishing features of classical oriental literature is that some of the elements of nature have been evaluated in literary texts. One of the most important elements of natural assets evaluated in classical literature is animals. In order to illustrate this situation, it will be sufficient to give the example of Kelile and Dimna, which spread from India to world literatures. Simurg, who is reflected as the protagonist in Mantiku't-Tayr, is related to the bird symbol evaluated in the Eastern literatures. It is a fact that birds occupy a place as remarkable as plants and trees in the Arabic, Persian and Turkish literatures of the classical period developing under the influence of pre-Islamic and Islamic culture. Many animals are also mentioned in the Mesnevi of Mevlana Celaleddin-i Rumi, one of the works produced under the influence of Islamic culture, which has a worldwide reputation. It is possible to list the most striking of the birds, which are reflected as symbols in classical literature, especially in poems, as follows Nightingale, tuti, peacock, huma bird, goose, hawk, kaklik, owl, etc. It is possible to list the names. It is a fact that the nightingale, partridge and huma birds, among the birds listed here, are also discussed in folk poetry. In this study, an evaluation is made about the characteristics of the birds in Mantiku't-Tayr, which is one of the milestones of classical literature.

Atf/Citation: Kalyon, F.; Kalyon, A. (2022) "Mantıku't-Tayr'da Yer Alan Kuşların Sıfatlandırılmalarına Dair Bir Değerlendirme", *Külliyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 18(Aralık), 111-126.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Filiz KALYON, filiz.kalyon@hbv.edu.tr

GİRİŞ

Doğu edebiyatının en önemli özelliklerinden biri şiire doğanın birçok unsurunu katmadaki başarısıdır.

Ağaçlar ve çiçekler gibi doğanın temel unsurlarının Doğu edebiyatında güzeli ve güzelliği anlatmak için kullanıldığı bilinen bir gerçektir. Doğanın bir diğer unsuru olan hayvanlar da bitkiler kadar olmasa da birçok özelliğiyle Doğu edebiyatının vazgeçilmez benzetme kaynağı olarak kullanılmıştır. Kimi zaman yırtıcılık özelliğiyle dile getirilen hayvanlar bazen de güç gösterisi ya da azamet sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Hayvanların doğanın bir parçası olarak kullanılıyor olması onların insanla özdeşleştirilmesini kolaylaştırmıştır. Bu durum insanların taşıdığı vasıfların birçok hayvan özelliğine teşbih edilmesine yol açmıştır. Bu hayvanların başında kuşlar gelmektedir. Kuşlar bir yandan insanlarla iç içe yaşayan hayvanlar olması, diğer yandan ise gizemli bir hayata sahip olması sebebiyle edebiyatın önemli benzetme kaynaklarından biri haline gelmiştir. Kuşların sadece şiirlerde değil, başkahraman olarak kimi eserlerde de boy göstermiş olması onların kullanım alanının genişletilmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca kuşların İslam kültüründe özel bir yere sahip olması da bu kullanımın artmasını sağlamıştır. Çalışmamızda bu alanın en önemli eserlerinden biri olan Mantıku't-tayr'da başkahraman olarak gösterilen kuşların, eserde verilen çeşitli vasıfları incelenmiştir.

Tabiatın önemli unsurlarının Doğu edebiyatında kullanılıyor olması çok eskilere dayanmaktadır.

Kelile ve Dimne ile başlayan, eserlerde hayvanların sembolize edilmesi durumunun yansıması, sonraki dönemlerde yazılan birçok eserde kendini göstermiştir. Doğruluk sembolü Kelile ile yalan ve yanlış temsil eden Dimne adlı iki çakalın hikâyesini anlatan bu eser fabl türünün çok önemli örnekleri arasında bulunmaktadır. Mevlana Celaleddin-i Rumî başta olmak üzere pek çok düşünür Kelile ve Dimne'den faydalanmıştır (Kalyon, 2018: 11).

Kelile ve Dimne, Mesnevi ve Mantıku't-tayr gibi Doğu edebiyatının önde gelen eserlerinde hayvanların kullanılıyor olması bu unsurun teşbih yönünün çeşitliliğini ve vasıflandırılmasını artırmıştır.

Birçok özelliğiyle eserlerde sembolik unsur olarak kullanılan en önemli hayvanların başında kuşlar gelmektedir.

Kuşlar şiirlerde farklı sanatları bir arada kullanmayı da sağlamış olması sebebiyle birçok edebiyatçı tarafından tercih edilmiştir.

Kuşların Doğu edebiyatında bu denli kullanılıyor olmasının bir diğer sebebi Tasavvuf edebiyatının kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'de yer alan ve kuşlarla ilişkilendirilen ayetlerdir. Örneğin Hz. İbrahim, Allah'ın vasıflarını tanıırken kuşlara şu şekilde başvurmuştur:

Hani İbrahim: "Rabbim, bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster" demişti. (Allah ona) "İnanmıyor musun?" deyince, "Hayır (inandım), ancak kalbimin tatmin olması için" dedi. "Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır, sonra

onları (parçalayıp) her bir parçasını bir dağın üzerine bırak, sonra da onları çağır. Sana koşarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah, üstün ve güçlü olandır, hüküm ve hikmet sahibidir." (Kuranı Kerim, Bakara Suresi, 260. Ayet).

Yine Hz. İsa'nın peygamberlik mucizelerinden biri olan çamuru kuşa dönüştürme hadisesi Kur'an'da şu şekilde geçmektedir:

İsrailoğulları'na elçi kılacak. (O, İsrailoğulları'na şöyle diyecek) "Gerçek şu, ben size Rabbinizden bir ayetle geldim. Ben size çamurdan kuş biçiminde bir şey oluşturur, içine üfürürüm, o da hemencecik Allah'ın izniyle kuş olur. Ve Allah'ın izniyle doğuştan kör olanı, alaca hastalığına tutulana iyileştirir ve ölüyü diriltir. Yediklerinizi ve biriktirdiklerinizi size haber veririm. Şüphesiz, eğer inanmışsanız bunda sizin için kesin bir ayet vardır." (Ali İmran Suresi 49. Ayet).

Başka bir ayette ise insanların işledikleri fiillerin kuşa teşbih edilmesi Kur'an'da şu ifadelerle yer almaktadır:

Biz, her insanın kuşunu (işlediklerini, yaptıklarını) kendi boynuna doladık, kıyamet gününde onun için açılmış olarak önüne konacak bir kitap çıkarırız (İsra suresi, 13. Ayet).

Kur'an'da geçen bir ayette ise kuşların Allah'ı tesbih ediyor olması şu kelimelerle ifade edilmektedir:

Görmedin mi ki, göklerde ve yerde olanlar ve dizi dizi uçan kuşlar, gerçekten Allah'ı tesbih etmektedir. Her biri, kendi duasını ve tesbihini şüphesiz bilmıştır. Allah, onların işlediklerini bilendir (Nur Suresi, 41. Ayet).

Kur'an'da en belirgin bir şekilde geçen kuş bahislerinden biri Hz. Süleyman'a kuşdili yani Mantıku't-tayr'ı bilme vasfının verilmiş olması bahsidir. Bu bahis Kur'an-ı Kerim'de şöyle anılmaktadır:

Süleyman, Davud'a mirasçı oldu ve dedi ki: "Ey insanlar, bize (mantıktayr) kuşların dili öğretildi ve bize herşeyden (bol bir nimet) verildi. Gerçekten bu, apaçık bir üstünlüktür." (Neml Suresi, 16. Ayet).

Kur'an-ı Kerim'de geçen ve kuşların inançla olan bağlantısını gösteren bu tür ayetlerden hareketle şiirler yazılmış, hatta kuşların özelliklerini ihtiva eden eserler verilmiştir. Bu eserlerin başında Mantıku't-tayr gelmektedir.

Klasik edebiyatın temel taşlarından biri olan Mantıku't-tayr vahdet-i vücut anlayışının kuşların yaptığı bir yolculuk sayesinde ete kemiğe bürünmüş halidir (Kalyon F, 2018: 11).

Doğu edebiyatının şaheserleri arasında yer alan Mantıku't-tayr'ın hikâyesi, Feridüddin Attar başta olmak üzere birçok edebiyatçı tarafından farklı şekillerde ele alınmıştır.

Hellmut Ritter'e göre Mantıku't-tayr'a konu olan asıl hikâyeyi daha önce Muhammed (Ahmed) el-Gazzâlî hem Arapça hem Farsça yazmış olduğu Risâletü't-tayr adlı eserinde işlemiştir (İA, II, 8-9). Kur'an-ı Kerim'de geçen (en-Neml 27/16) "mantıku't-tayr" terkinin Attâr'dan önce İbn Sînâ, Hâkânî ve Muhammed el-Gazzâlî de kullanmıştır (Sevgi, 2003: 29-30).

Türk edebiyatında Gülşehrî tarafından 1317'de yazılan ve 4408 beyitten oluşan Mantıku't-Tayr dışında Ali Şir Nevaî'nin 3598 beyitlik Lisanü't-Tayr'ı, Zaifî'nin 5116 beyitlik Gülşen-i Sîmurg'u, Kadı-zade Şeyh Mehmed'in

5083 beyitlik İnşirahü's-Sadr'ı ve Fedaî Dede'nin 3808 beyitten oluşan Mantıku'l-Esrar'ı bu eserin farklı versiyonları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamızda örnek olarak göstereceğimiz metinleri ihtiva eden Gülşehri'nin Mantıku't-tayr'ı klasik Türk edebiyatının en önde gelen eserleri arasındadır.

14. Yüzyılın önemli şairlerinden olan Gülşehrî tarafından çevrilen bu mesnevi Doğu edebiyatında büyük öneme sahiptir. Gülşehri Gülşenname adını verdiği bu eserin hatime bölümünde Feridüddin Attar'ın eserini esas aldığını fakat çeşitli eklemeler yaparak farklı bir eser meydana getirdiğini belirtmektedir. Eserin ana teması olan kuşların yolculuğu tasavvuf edebiyatında bir dervişin kendi içinde yaptığı uhrevi yolculukla bütünleştirilmiştir. Allah'ı arama yolundaki dervişin geçirdiği farklı merhaleler gibi, kuşlar da ülkelerinin padişahını aramak için bir yolculuğa çıkar. Bu yolculukta kuşlara rehberlik eden kuş İslam edebiyatının tanınmış bir ismi olan hüthüttür. Hüthütün öncülüğünde başlayan yolculuk, aranan ideal padişahı bulmayla sona erer. Simurg adı verilen bu padişaha ulaşmak için harekete geçen otuz kuş yaptıkları yolculuğun sonunda Simurg'un (Otuz kuş) aslında kendileri olduğu gerçeğiyle yüzleşirler. Kesretten vahdaniyete geçişi temsil eden bu hikâyenin başkahramanları olan kuşlar Mantıku't-tayrda farklı özellikleriyle ele alınmıştır. Divan edebiyatının birçok şiirine de konu olan Mantıku't-tayr kuşları gerek şîrsel özellikleriyle gerekse hikâyede belirtilen durumlarıyla ilginç bir resim çizmektedir. Simurgu bulmak için yolculuğa çıkan ve bu uğurda çeşitli zorluklar çektikten sonra gerçekte karşılaşılan kuşlardan bazılarının isimleri ve özellikleri sırasıyla şu şekildedir:

Mantıku't-Tayr'da Yer Alan Kuşlar

Hüthüt

Hüthüt Kur'an-ı Kerim'de anılan bir kuş olması hasebiyle divan edebiyatı ve tasavvufi Türk edebiyatında ismi geçen bir kuştur.

"Hüdhüd-i peygâm, sahib-i küleh, hüdhüd-i ümmîd, hüdhüd-i tâc-âver-i ma'nâ, mürğ-i hüdhüd, hüdhüd-i kuds-âşiyân, hüdhüd-i bînâ, hüdhüd-i hidayet" gibi vasıflarla da anılan hüthüt kuşu

Kur'an-ı Kerim'de şu şekilde geçmektedir:

"Süleyman kuşları gözden geçirdi ve "Hüthütü niçin göremiyorum; yoksa kayıplara mı karıştı?" diye sordu.

"Ya bana açık bir gerekçe getirir veya onu şiddetle cezalandırırım ya da onu boğazlarım!" (Neml Suresi, 20-21).

Divan şiirinde Kuran'da belirtilen özellikleriyle kullanılmış olan hüthüt kuşu Necati Bey'in bir şiirinde şu şekilde geçmektedir:

Bir iki gün dîdeden oldunsa pinhan bâri gel

Bir neşât-âver haberle hüdhüd-i bînâ gibi Necati Bey (Çavuşoğlu, 269).

Beyitte hüthüt, kısa süreliğine ortadan kaybolan ve aşğa ilginç gelecek haberlerle geri dönmesi istenen sevgiliyle özdeşleştirilmiştir.

Hayalî'nin bir beytinde ise hüthütün Süleyman peygambere olan yakınlığı ve sır saklama özelliği şu şekilde dile getirilmiştir:

Kıl hemdem-i Süleyman cân Hüdhüdünü sa'y et

Bu murg-ı râz-dârı gör sahib-i külehdır Hayalî (Kurnaz, 1996: 800).

Mantıku't-tayr'daki hikâyede, başından sonuna kadar yer alan ana kahramanlardan biri olan hüthüt, Gülşehri'nin te'lifinde, Süleyman Peygambere yakınlığıyla olduğu kadar, tasavvuf unsurlarına vakıf olmasıyla da vasıflandırılmıştır:

Kim tarîkat iline server benem

Hem hakîkat yolına rehber benem

'Âlemi başdan başa gezdüm kamu

Hâturuma nakşını yazdum kamu

Çok Süleymân-ıla eyledüm sefer

Yok-durur ben görmedüğüm bahr u ber

Her ne hâle dir-iseñ hâzır benem

Kim Süleymân-ıla sâhib-sır benem Gülşehri (Yavuz, e-yayın)

Yukarıdaki şiirde tarikat ehli olarak kabul edilen hüthüt, doğru yola ileten yol gösterici olarak vasıflandırılmaktadır. Tasavvufi bağlamda müridi gerçeğe ulaştıran rehber konumundaki mürşit, şiirde hüthütün en önemli vasfı olarak gösterilmiştir. Hüthütün bir diğer önemli özelliği de Süleyman peygambere olan yakınlığıdır. Kuranı kerimde geçen,

“Çok geçmeden Hüthüt gelip dedi ki. Ben senin bilmediğin bir şeyi öğrendim. “Sebe” halkından sana kesin bir bilgi getirdim.”(Neml Suresi, 22. ayet).

İfadeleri onun, peygamberin indinde diğer canlılara göre farklı bir özellikte olduğunu göstermektedir.

Bülbül

Bülbül divan şiirinde en çok adı geçen kuşlarından biridir. Gül ile olan münasebetinden ötürü aşık-sevgili benzetmesiyle kullanılan bülbül kimi zaman ağlayıp inleyen, bazen de tatlı nağmelerle etrafı neşelendiren bir kuş olarak bilinmektedir. Divan edebiyatında,

“bülbül-i güya, bülbül-i hoş-nevâ-yi medh, bülbül-i kuds, bülbül-i mest, bülbül-i şûride, bülbül-i tab' bülbül-i ter-nağme, bülbül-i zâr, hezâr, andelîbân-ı hôş-elhân, andelîb-i suhan-ver, andelîb-i zâr âşüfte hezâr vb”. ifade ve vasıflarla kullanılan bülbül Baki'nin bir beytinde, baharın gelişyle ortaya çıkan güzellikleri, gülün sayfalarından okuyan biri olarak karşımıza çıkmaktadır:

Yazdı bahâr ayet-i hüsnün varak varak

Gül mushafından okudu bülbül sebak sebak Bakî (Küçük, 1994: 472).

Bir başka beyitte ise Şeyhülislam Yahya, bülbülün, güle olan aşkından dolayı yanıp küle dönen bir âşık olduğunu şu şekilde dile getirmiştir.

Aşkın oduna ey gül yanarsa cân-ı şeydâ

Her bir avuç külünden bir bülbül ola peydâ Şeyhülislam Yahya (Ertem, 1995: 302).

Aynı şair bir başka şiirinde ise bir türlü bir araya gelemeyen gül ile bülbülün mizaçlarına dair şöyle bir tespitte bulunmuştur:

Biri biriyle nice etsinler imtizâc

Bülbül hevâyî güller ise âteşî mizâc Şeyhülislam Yahya (Ertem, 1995: 302).

Mantıku't-tayr'da bülbül, ona yakıştırılan, hayrân, mest, vâlih, sergerdan, medhuş gibi birçok özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır:

Geldi bülbül ortaya hayrân u mest

Vâlih ü medhûş u sergerdân u mest

Kim benüm işüm gülistânda biter

Nevbahâr u bâğ u bostânda biter

Her güli kim kendüme yâr eylerem

Her gice vasfını tekrâr eylerem

Her seher kim gül çemende açıla

Kamudan ilkin baña karşı gele

Ben anuñ yüzine karşı söylerem

Müşkilümi kamsın hall eylerem

Her gün işümüz bizüm gulgul-durur

Sevdüğümüz dünyada bir gül-durur (Yavuz, e-yayın).

Divan şiirinde daha çok güle olan aşkından ötürü ondan karşılık bulamadığı için acı çeken, inleyen bir kuş olarak gösterilen bülbül, Mantıku't-tayr'da bu vasıflarından uzak, güle karşı terennüm eden, gül ile yaptığı sohbetle sorunlarını halleden bir kuş olarak gösterilmiştir. Böylece divan şiirinde anlatılagelen ve acının, ıstırabın sembolü olan bülbül yerine gül ile anlaşabilen, zamanını sohbet ederek, eğlenerek geçiren bir kuş portresi çizilmiştir.

Tûtî

Türkçede papağan olarak bilinen kuş, Arapçada bebgâ, Farsçada ise tuti kelimesiyle karşılanmaktadır. İnsanın konuşmasını taklit etme özelliğinden dolayı, daha çok tatlı diliyle şiirlere konu olan tuti, şeker yemesi ve sözündeki tatlılık sebebiyle Mısır'la özdeşleştirilmektedir. Mısır'da şeker kamışının yetişmesi ve şeker üretimi yapılması sebebiyle tuti-yi Mısırî tabiri de şairlerin çokça rağbet ettiği bir ifadedir.

“Tûtî-i bâğ-ı irem, tûtî-i bağ-ı suhan, tûtî-i dil, tûtî-i Hindistânî, tûtî-i Kuds, tûtî-i nâtık, tûtî-i şeker-güftâr, tûtî-i şekker-hâ, tûtî-şîrin-zebân, tûtî-i gûyâ, tûtî-i şekker-şiken vb.” sıfatlarla nitelendirilen tuti, bazen sevgilinin tatlı dilini bazen de güzel şiirler üreten şairin kendisini işaret eden bir benzetme unsurudur.

17. Yüzyılın büyük şairlerinden Nef'i söz söylemedeki ustalığını göstermek için böyle bir benzetme yapmış ve kendisini şu ifadelerle mucize sözler söyleyen bir papağana benzetmiştir:

Tutî-i mu'cize-gûyem ne desem lâf değil

Çarh ile söyleşemem âyinesi sâf değil (Akkuş, 2018: 266).

Papağanın şekerle beslenmesi ya da güzel sözler söylediğinde ona ödül olarak şeker verilmesi birçok şairin şiirine konu olmuştur. Bunlardan biri olan Şeyhülislam Yahya da bir beytinde, dudağını methettiği sevgiliyi, güzel sözler söyleyen ve şekerle beslenen bir papağana benzetir:

Gazelde ol mehi Yahyâ lebiyle vâsf itsün

Şekerle beslesün ol tûtî-i suhan-dânı (Ertem, 1995).

Papağan bazı şiirlerde ise rengi ön plana çıkarılarak kullanılmıştır. Hayalî'nin bir şiirinde mey dolu kadeh renginden dolayı, tüyleri kızıla çalan bir tûtîye benzetilmiştir:

Elimde âl tûtî-veş meyi gördü dedi sofi

Be bu kendi ayağıyla ele gelmiş şikâr ancak (Kurnaz, 1996).

Divan şiirinde bazen şekerle, dolayısıyla tatlı sözle özdeşleşen kimi zaman da renginden dolayı kullanılan tuti Mantıku't-tayr'da da benzer özellikleriyle şu şekilde vâsfedilmiştir:

Geldi tûtî ortaya şekker saça

Sözlerinden dürler ü gevher saça

Agzı tolu şekker ü tonı yeşil

Saru ayağı vü minkârı kızıl

Dir benem kim söylerem şekker gibi

Sebz-pûşam Hızr peygamber gibi

Çünkü Hızr oldum baña uçmak gerek

Varuban Âb-ı hayât içmek gerek

Âb-ı hayvân istemedin bes n'ide

Hızr kim bâkî kala bu dünyede (Yavuz, e-yayın).

Yukarıdaki şiirde de görüldüğü gibi tuti, tatlı dili ve rengi dışında Hızır Aleyhiselam'ı anımsatmasıyla da kullanılmıştır. Yeşile bürünmüş olmasını Hızır'a benzemesiyle açıklayan tuti, tıpkı onun gibi ab-ı hayatı içerek ölümsüz olmayı arzulamaktadır.

Tâvûs

Parlak ve süslü tüyleri sebebiyle divan şiirinde benzetmelere konu olan tavus kuşu kendini beğenmiş, kibirli bir kuş olarak bilinmektedir. Tüylerindeki göz şeklindeki desenler sebebiyle göz değmesi, nazar, göz almak gibi ifadelerle de kullanılan tavus cennetten çıktığına inanılan bir kuştur. Tüylerinin güzelliğine rağmen ayaklarının çirkin oluşu sebebiyle ah ettiğine inanılan tavusun sesinin de ah şeklinde olduğu düşünülür. Şiirlerde,

“Tâvus-ı cinân tâvus-ı dirâht, tâvûs-i zerrîn-per tâvûs-ı bâğ-ı kuds, tâvûs-ı baht u devlet, tâvûs-ı neşât, tâvûs-ı zerrîn-bâl ü per, tâvûs-ı bâğ-ı izzet, tâvûs-ı felek”

gibi ifadelerle terkipler oluşturulan tavus kuşu, Şeyhülislam Yahya'nın bir şiirinde göz alıcı renkleriyle ön plana çıkarılmıştır. Gül yapraklarının rüzgârda karışıp uçuşması bir tavus kuşunun yürüyüşüne benzetilerek farklı bir manzara çizilmiştir:

Gülşeni devr etdi bâd evrâk-ı gülle subh-dem

Şevke geldi sanki bir tâvus cevelân eyledi Ş. Yahya (Kavruk, e-kitap: 21).

Necati Bey ise bir şiirinde sevgilinin endamlı yürüyüşünü, salınarak gezen bir tavusa benzetirken kuşun cennetten çıktığı inancına da atıfta bulunur ve sevgilinin yaşadığı yeri şu ifadelerle vasıflandırır:

Dilberâ kûyun senin gûya ki cennet bağıdır

Cilve kıl tâvûs-veş salın ki hüsün çağıdır Necâti Bey (Çavuşoğlu,).

Mantık'ı-t-tayr'da divan şiirindeki birçok vasfıyla görülen tavus, özellikle cennetten çıkışı ile ilgili inanışla ön plana çıkmaktadır. Cennetin kapıcısıyken şeytanın hilelerine maruz kaldığı için kovulan tavusun bu durumu Gülşehri tarafından şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Geldi tâvus ortaya yüz nâzıla

Girdi söze 'izzet ü i'zâzıla

Kim dilümi 'özü-ile gönülüm biler

Ta'ñrı'dan firdevs uçmağın diler

Bir zamân uçmak kapuçısıydum

Uçmaguñ bir key tapuçısıydum

Nâgeh uçmaktan beni bir hâlîla

Sürdürür İblîs yüz biñ alıla

Gerek uçmakdan çıkan key durişe

Tâ meger kim girü andan irişe

Her işe kim ulular başladılar

Dükelin uçmağıçun işlediler (Yavuz, e-kitap).

Cennetin kapıcısı olmak gibi bir şerefe erişmişken nefsi yüzünden şeytanın hilesine kanan ve cennetten kovulan tavus, şiirde yine cennete kavuşmayı arzu ederek, Allah'tan özrünün kabulünü dilemektedir.

Hüma

Devlet kuşu, mutluluk, talih, baht açıklığı anlamlarında kullanılan ve Farsça kökenli olan Hüma, Arapça'da "bulah" kelimesiyle karşılaşılır. Yaşadığı yer ve özelliklerine dair farklı efsaneler bulunan Hüma kuşu, divan şiirinde yüksekten uçması, şans getirmesi, gölgesinin koruyuculuk sağlaması, devlet yönetimiyle ilgili olması gibi yönleriyle benzetme vasıtası olarak kullanılmaktadır.

Divan şiirinde,

"hümây-ı şeref, hümâ-yi çetr-i hümâyûn, hümâ-yi kuds, hümâ-yi zülf-i yâr, şeh-per-i hümâ, zill-i hümâ, ham-ı zülf-i hümâ-pervâz, hümâ-sâye, hümâ-yi devlet, hümâ-yi evc-i sa'âdet, perr-i hümâ-yı saltanat, sâye-i perr-i hümâ, hümâ-yi evc-i hüner, hümâ-yi himmet, hümây-i evc-i izzet, hümâ-talât, hümâ-yı devrân, hümâ-yi evc-i ferâğ, hümâ-yi ma'rifet, hümâ-yı baht, hüma-yı lâ-mekân, zill-i hümâ-yi re'fet, zill ü hümâyûn-ikbâl, hümâ-yi evc-pervâz-ı celalet vb" farklı terkipler şeklinde görülebilen Hüma kuşu zaman zaman Simurg, Anka, Kaknus gibi efsanevi kuşlarla karıştırılmaktadır.

Halk arasında, gökyüzünde uçarken yere düşen gölgesinin denk geldiği kişiye baht açıklığı ve talih getireceğine inanılan bu kuşun başına konduğu kişiyi de mevki makam sahibi yapacağı inancı yaygındır.

Şeyhülislam Yahya'ya ait bir şiirde gönül yüksekten uçan ve toprağa tenezzül etmeyen, dolayısıyla yere inmek istemeyen bir Hüma kuşuna benzetilmiştir:

Kasdun ey dil yüksek uçar bir hümâ pervâzedür

Hâke ol itmez tenezzül meyli evc-i nâzedür Ş. Yahya (Kavruk, e-yayın: 111).

Bakî'nin bir şiirinde ise Hüma kuşunun gölgesi sevgilinin yüzünü çevreleyen saça teşbih edilmiş, böylece güzellik ülkesine padişah olan sevgilinin bu mertebeye ulaşmasının sebebi şu şekilde açıklanmıştır:

Zülf-i siyahı sâye-i perr-i Hümâ imiş

İklîm-i hüsne anun için pâdişâ imiş Bakî (Küçük, 2019: 234).

Muhibbinin bir şiirinde ise Hüma kuşunun gölgesinin yüksek makama erdirmeye özelliği şu ifadelerle dile getirilmiştir:

Perçemin zülfün Hümâ-veş saye saldı üstüme

Pâdişâh-ı 'âlem oldum çün gedâ oldum sana Muhibbi (Yavuz K, Yavuz, O: 2016: 132).

Mantıku't-tayr'da vasedilen Hüma kuşu da yine gölgesinin değdiği kişiye ikbal getiren, onu yüksek mertebelere eriştiren özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Her derde derman olan, sultanlara ferman olan bu kuş kayserlerin, fağfurların, Keykâvüs, Cem gibi tarihe mal olmuş hükümdarların da onsuz adım dahi atmadıkları bir değer olarak tanıtılmaktadır:

Kibr ile ara yire geldi Hümâ

Kamu kuşlar pâdişahlığın uma

Kim benüm sâyemde er sultân olur

İrmeyen sâyeme sergerdân olur

Anda kim her derde dermân ben kılâm

Kamu sultânlara fermân ben kılâm

Ol kişi kim ayrugı sultân kıla

Hem deger aña ki sultânlık bula

Pâdişahlarda nişânum göreler

Sâyemi Selçukiler'den soralar

Kayser ü fağfûr u Keykâvüs ü Cem

Urmadılar dünyada bensüz kadem (Yavuz, K, e-yayın).

Kibirlik özelliğiyle ön plana çıkan Hüma, şiirde her mevki ve makama erişmenin tek yolunun kendisiyle ilgili olduğuna işaret ederek, gölgesinde yer bulamayanların başıboş, işsiz güçsüz kalabileceğini belirtmiştir.

Kaz

Deniz kıyısı, göl, dere gibi sulak alanlarda bulunması sebebiyle divan şiirinde daha çok suyla ilişkilendirilen kaz, şiirlerde Arapça "bat" kelimesiyle de kullanılmaktadır.

" Mânend-i bat, ördek ü kaz, bat-ı mey, bat-ı sahbâ, bat-ı şarâb, kaz-ı bed-âvâz, kaz-ı fâsid vb."

terkiplerle kullanılan kaz, suyla olan ilgisi kadar beyazlığı ve sesiyle de farklı benzetmelere konu olmuş, özellikle suda yüzen bir kuş olması hasebiyle yaşlı göze teşbih edilmiştir.

Kadı Burhaneddin'in bir şiirinde bu benzetme şu şekilde ifade edilir:

Sini severem iy begüm işbu cihânda ben fakat

Yaş denizine bu gözüm ol sebeb ile oldı bat Kadı Burhaneddin (Ergin, 1980: 543).

Yukarıdaki beyitte şair yaşlar içinde kalmış gözlerini tıpkı denizde sular içinde bulunan bir kaza benzetmiştir.

Necati Bey ise bir şiirinde mecliste sevgilinin bulunmayışından dolayı duyduğu üzüntüyle, kaz şeklindeki şarap sürahisinin kendisini nasıl kederlendirdiğini şu ifadelerle anlatır:

Bezm sensiz görünür hâne-geh-i bûm gibi

Bat-ı mey gam getirir tâir-i meş'ûm gibi Necâti Bey (Çavuşoğlu, 1978).

Şeyh Galib'in bir şiirinde ise kaz çirkin sesli bir kuş olması yönüyle ele alınır:

İşitmiş anı bir kaz-ı bed-âvâz

Kenâr-ı bâğda olmuş dehen-bâz Şeyh Gâlib (Kalkışım, 1994: 229).

Mantıkuttayr'daki anlatımda, kazın suyla olan münasebeti onun sadece suda yüzen bir kuş olması sebebiyle değil, temiz yaradılışlı oluşuyla da alakalıdır. Buna göre kazın suda bulunuş nedeni, arınma, temizlenme, gusül etmedir. Nasıl ki zahit ibadet için suyla her vakit temas halindedir, kazın da sürekli su içerisinde bulunması arınıp gusletmesinden dolayıdır. Eserdeki anlatımda zahitlerin sık sık abdest alışlarıyla kazın su içerisinde bulunuşu eşleştirilmiş ve zahitlik vasfı verilen kaz bir bakıma uhrevileştirilmiştir:

Geldi kaz ortalarına key arı

Kim hemîşe su içindedür yiri

Kim benüm arılıgum peydâdurur

Guslgâhum dünyada deryâdurur

Zâd u rûzumuz bizüm sudadurur

Kim deñiz gögsümüze degin gelür

Biz susuz bir lahza sabr idemezüz

Anuñıçun bir yaña gidemezüz

Kuşlaruñ ben zâhidiyem dünyada

Suyı zâhidler çok işe ilede

Günde yüz biñ guslı artuk eylerem

Yüz biñ azdur ben dahı çok iderem (Yavuz, K, e-yayın).

Bu açıdan bakıldığında Mantıku't-tayr'da bahsedilen kazın klasik divan şiirinde bahsedilen ve daha çok ses, renk gibi özellikleriyle karşımıza çıkan kazdan farklı olduğu görülmektedir. Suda bulunması ve sık sık yıkanması hasebiyle temizlik, arınmışlık özelliği verilen bu kuş, Mantıku't-tayr'da bir zahidin ibadet öncesi sık sık yaptığı şeyi yapar ve abdest alır.

Şahbaz

Divan şiirinde avcılık özelliğiyle benzetme aracı olan şahbaz, “baz, şehbâz” kelimeleriyle de kullanılır. Türkçedeki doğan ya da şahinin karşılığı olarak kullanılan şahbâz, yırtıcı olması sebebiyle avını dikkatlice izleyen ve onu apansız avlayan bir kuştur. Divan şiirinde sevgilinin saçlarına teşbih edilen ve aşğın gönül kuşunu avlayan şahbaz keskin bakışlı olmasından dolayı göz ile de alakalandırılır. Şairler tarafından kullanılan,

“şâh-bâz-ı aşk, şâh-bâz-ı cân-şikâr, şâh-bâz-ı himmet, şâh-bâz-ı nazar, şâh-bâz-ı tab’, şâh-bâz-ı zerrîn-bâl, şeh-bâz-ı âşiyâne-i devlet, şeh-bâz-ı aşk ,şeh-bâz-ı dest-i fıkret, şeh-bâz-ı dil, şeh-bâz-ı zülf, ser-pençe-i şeh-bâz, şâh-bâz-i evc-i istiğna, çeşm-i şahbaz ”

gibi terkiplerle şiirlerde karşımıza çıkan bu kuş, Nef’î’nin bir şiirinde elde, daha çok bilekte tutulması, yüksekten uçuşması ve kolay kolay ele geçirilememesi gibi yönleriyle konu edinilmiştir:

Dil elinde tutmak ister zülfün ammâ n’eylesin

Erişir mi hiç şahbâz-ı Hümâ-pervâza dest Nef’î (Akkuş, e-kitap, 2018: 242).

Şeyhülislam Yahya ise şahbazın keskin bakışlı olmasını sevgilinin gözlerine teşbih ederek bu bakışın aşğın uykusunu kaçırın bir bakış olduğunu şu ifadelerle dile getirir:

Kimin huzûrunu uçurmadı o gözleri şehbâz

‘Aceb mi haste-i ‘aşkın uçarsa hâb gözünde Şeyhülislam Yahya (Kavruk, e-kitap: 347).

Şahbazın keskin bakışlı olması ve avının üzerine gözlerini dikmesi özelliği yanında iyi bir eğitimden geçmesi de onu farklı kılan yanlarından biridir. Avcı olarak yetiştirilmesi esnasında “Kuşun insanlara alışması için öncelikle gözlerinin kapatılması gereklidir. Yakalanan doğanın kanatları bağlanır ve doğan yelege denilen yelek vücuduna sarılır. Sonra iğneyle göz kapaklarının altından geçirilen ip başına dolandır ve gözleri dikilip kapatılır. Doğan gözleri böyle kapatıldıktan sonra avcı tarafından insanlar arasında dolaştırılır ve beslenir.” (Yalçın, 1949: 29-31).

Hayalî, Sultan Muhammed Han’ın vefatı üzerine yazdığı bir şiirinde ölümün verdiği acıyı ve hüznü, şahbazın eğitimine dair bu uygulamaya da atıfta bulunarak şöyle hissettirir:

Dağlarda etmesin kebk-i derî pervâzlar

İgnelerle gözlerin dixin kamu şehbâzlar Hayalî (Kurnaz, 1996).

Mantıku't-tayr'da bahsedilen şahbaz padişahların av partilerinde yararlanılan bir hayvandır. Tüm dikkatini avına verme özelliğiyle ön plana çıkan şahbaz, başkalarının avladıklarını yemez. Avcılıktaki ustalığıyla dikkat çeken bu kuş, diğer kuşlarla olan farkını “sultan bilegidir yirüm” ifadesiyle belirler:

Geldi şahbâz ortaya sultân gibi

Dökdi yüz biñ gevheri bir kân gibi

Kim benüm sultân bilegidür yirüm

Her ne kim göñlüm dilegidür yirüm

Gözümü dikedüm ki gönlüm yahmaya

Şâh yüzinden artugına bakmaya

Girü kendüm dutaram kendü avum

Şöyle kim işitmiş olasin çavum

Kimsenüñ avladugın hõd yimezem

Siz getirüñ ben yiyeyim dimezem

Anda kim her şâha sultân diyeler

Yüz kişi ben avladugum yiyeler (Yavuz, e-kitap).

Yukarıdaki şiirde de görüldüğü gibi şahbaz, sultanların av partilerinin vazgeçilmez unsurlarından biridir. Bundan gurur duyan şahbaz kendisini bu yönüyle diğer kuşlardan farklı addetmektedir.

Keklik

Daha çok düzlük arazilerde, çayırlarda yaşayan keklik, yürüyüşü ile divan şiirine konu olmuş bir kuştur. Sevgilinin salınarak yürüyüşünün benzetildiği keklik yürüyüşü, “keklik gibi sekmek” tabirini de beraberinde getirmiştir. Sesi ve güzel görünüşünden dolayı insanların avladığı ve beslediği bu kuş şiirlerde,

“kebk, kebk-i hırâmân, kebk-i hoş-hıram, kebk-i naz, kebk-reftâr, kebk-i râ'nâ, kebk-i hümâ-pervaz, kebk-i behişt, kebk-i cân ü dil, kebk-i cinân, kebk-i hümâ-peyker, kebk-vâr, kebk-veş” gibi terkiplerle kullanılmıştır. Şeyhülislam Yahya'nın bir şiirinde keklik, meydanı boş bulup yürüme talimleri yapan karganın bu durumuna kahkahalarla gülmektedir:

Bulup gülzârı hâlf her taraf reptârını zâgın

Görüp kebk-i hırâmân kahkahayla bir zamân gülse Şeyhülislam Yahya (Kavruk, e-kitap: 390).

Bir başka şiirde ise Kadı Burhaneddin, sevgilinin salınarak yürüyüşünü, şu ifadelerle kekliğe benzetir:

Şeh-bâz gözüne gehî sayd idiserem cân

Keklik yürüyüşüne gehî bâz olsaram Kadı Burhaneddin (Ergin, 1980).

Mantıkú't-tayr'da keklik divan şiirinde rastlanmayan bir özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Değerli madenlerin, cevherlerin üzerinde bulunduğunu ve bu cevherlerin değerini kendisinin belirlediğini söyleyen keklik, cevherleri tanıma hususunda kimsenin kendisiyle kıyaslanamayacağını belirtir. Bütün gün cevher madenleri üzerinde gezdiğini ifade eden keklik aynı zamanda bu cevherlerin satış işiyle de kendisinin ilgilendiğini anlatır:

Geldi keklik kim yabandan gelürem

Taglar astındaki kândan gelürem

Kamu kânlaruñ emirgânı benem

Kim bu cevherlere erzânî benem
Dükeli 'âlemde bir sâhib-kıyâs
Olmaya benüm gibi cevher-şinâs
Kânlar üstinde gün uzun gezerem
Dem-be-dem gevher hisâbın yazaram
Yüz hazîne gevherüm artuk ola
Yüz direm ben illa dahı çok ola
Kân 'amellerin kamu ben dutaram
Cevherîlere güher ben sataram (Yavuz, K, e-kitap).

Kekliğe dair kimi kaynaklarda definecilik ya da gömü araştırmalarında keklik figürünün hazineye işaret ettiği bildirilmektedir. Kekliğin, hazineler üzerinde gezen ve onların değerlerini bilen bir özellikle verilmesi, bu kuşun yolculuğa çıkmasına engel teşkil eden bir bahaneyi de beraberinde getirmektedir. Hazinelerden ayrılamayan keklik, çıkılacak olan yolculuğa karşı isteksizliğini bu yolla dile getirmektedir.

Baykuş

Bazı inanışlara göre uğursuz sayılan baykuş, divan şiirinde daha çok harabede yaşaması, geceleri ortaya çıkışı ve ürkütücü sesi sebebiyle kullanılmaktadır. Şairler tarafından

“büm, büm-ı şûm, cuğd, âşiyân-ı büm, bümveş, harâb ü büm-nişîn, büm-i şebî, hâne-geh-i büm, hâne-i büm, hemsâye-i büm, âşiyân-ı büm-ı vîrân” gibi terkiplerle kullanılan baykuş Hayalî'nin bir şiirinde yaşadığı mekan özelliğiyle karşımıza çıkmaktadır:

Ey Hayâlî derd-i aşka herkes olmaz âşinâ

Bûma vîrân bülbülün gülzârdır endîşesi Hayalî (Kurnaz, 1996).

Yukarıdaki beyitte şair herkesin aşkla hemhâl olamayacağını, baykuşun ancak viraneyi, bülbülün ise gül bahçesini düşündüğünü, belirtir.

Bir başka şiirde ise Ahmedî, karga siyahlığındaki gözlerinin ışığı yadırgamasını, geceleri dışarı çıkan baykuşun gündüzün aydınlığından çekinmesine benzetir:

Gözlerümün gurâbı meger büm oldı kim

Nûrından ider ayıla günün uş ictinâb Ahmedî (Akdoğan, e-kitap: 244).

Baki'nin bir şiirinde ise baykuş, dünyaya tamah eden insanlara teşbih edilerek, dünyanın sayısız baykuşu barındıran bir viraneye benzediği şu ifadelerle dile getirilir:

Mâla mâğrur olma ey hâce ki bu dünyâ diyen

Sencileyin nice baykuş uçuran virânedir Bâkî (Küçük, 2019:100).

Mantıkuttayr'da baykuş divan şiirindeki genel özellikleriyle tanıtılmıştır. Viranelerde yaşayan bu kuşun bu mekânlarda bulunma sebebi, viranelerin hazineleri barındırdığı inancıdır. Baykuş viranede yaşama mecburiyetini, hazineye olan düşkünlükle açıklar. Ona göre bu eziyetlere katlanmanın sonucu olarak hazineyi elde edecek ve gerçek mutluluğa erişecektir. Hazine bulma ümidiyle gün yüzü görmeyen ve yıkık mekânlarda yaşayan bu kuş, hedefine ulaşmak için tüm sıkıntılara göğüs germektedir:

Geldi baykuş dahı bir virâneden

Kim füsûnı añladuk efsâneden

Anuñ-ıçun yirümüz vîrânedür

Kim cihân efsûnları efsânedür

'Akl kanda bulına divânedede

Genc olmaya meger vîrânedede

Genc 'ışkı beni komaz kim gidem

Yohsa bir vîrânedede sor kim n'idem

Bir harâb içinde gördüm bunça renc

Kim meger hâsıl kılam bir dürlü genc

Çün halâyıktan götürdüm rencümi

Hem ümidüm var ki görem gencümi (Yavuz K. e-kitap).

Baykuşun hazineyi bulma ümidi onun viranelerde yaşamasının başlıca sebebi olarak gösterilmektedir. Mantıku't-tayr'ın kuşları insanların çeşitli hususiyetlerini taşıması açısından önemlidir. Onlar da tıpkı insanlar gibi kimi zaman dünya hayatına tamah eden, kimi zaman kibirli, bazen de eğlence düşkünü ya da takvasından ödün vermeyen özellikleriyle tanıtılmıştır. Mantıku't-tayr kuşlarının bu özelliği onları sembolik anlamda insanın yaptığı hayat yolculuğuyla özdeşleştirmektedir. Kuşların çıktığı yolculuk nasıl ki onları erişmek istedikleri mürşide ulaştırır, insanın hayat yolculuğu esnasında geçirdiği merhaleler de onu insan-ı kâmil yapar. Bu bağlamda düşünüldüğünde her kuşun bir insan tipini vafettiği de söylenebilir. Çünkü kuşların Simurgu bulma yolunda ürettiği bahaneler ile insanın hayat yolculuğunda Allah'ı tanımadaki üşengeçliği aynı kapıyı işaret etmektedir. İnsanoğlunun mal biriktirme kaygısı, dünya telaşı, aile düşkünlüğü gibi hususiyetlerle gerçeği aramaması, Mantıku't-tayr'da karşımıza kuşların bahaneleri şeklinde çıkmaktadır. Bu yüzden insan ve kuşların hususiyetleri arasındaki benzerlik aslında eserin ana omurgası olarak kabul edilebilir.

SONUÇ

Sonuç olarak denebilir ki Mantıku't-tayr'da yer alan kuşlar birçok özelliğiyle insanların farklı vasıflarına işaret eden unsurlardır. Bu unsurlar her iki tarafın da hedefe ulaşmadaki çabası ya da isteksizliğiyle karşılanmaktadır. Kuşların yolculuğu sırasında geçirdiği vadiler gibi insanoğlunun karşısına çıkan engeller de ona sunulan bu büyük imtihana karşı ne yapacağını belirleyecek durum değerlendirme noktalarıdır. Bu noktalardan bir diğer noktaya hareket eden kuş ya da insan her seferinde zorlaşan başka bir imtihanla yüzleşmektedir. Eserin temelini oluşturan kuşların insanlara benzetiliyor olması her ikisinin de kendi bakış açılarına göre yaptığı yolculuğu karşılaştırma fırsatı vermektedir. Bu iki yolculukta dikkate değer en önemli özelliklerden biri büyük bir kalabalıkla çıkılan yolculuğun bir şekilde son bulacak olması ve her meşakkate katlanacak olan yolcunun bu yolun sonuna sağ salım varacak olması gerçeğidir. Tüm bunlar değerlendirildiğinde Mantıku't-tayr, kuşların yolculuğundan insanların çıkaracağı dersler olması hasebiyle önem arz eden bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Ak, Coşkun (1987). *Muhibbi Divanı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Akdoğan, Yaşar, *Ahmedî Divanı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10591,ahmedidivaniyasarakdoganpdf.pdf?0> (erişim:11/08/2021).
- Akkuş, Metin. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57741,nefi-divanipdf.pdf?0> (erişim:11/08/2021).
- Çavuşoğlu, Mehmet (1978). *Necati Bey Divanı (Seçmeler)*, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Yay.
- Ergin, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.
- Ertem, Rekin (1995). *Şeyhülislam Yahya Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kalkışım, Muhsin (1994). *Şeyh Gâlib Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kalyon Filiz, (2018). *Kuşların Dili Mantıku't-tayr*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kalyon, Abuzer (2018). *Kelile ve Dimne*, Ankara: Akçağ Yay.
- Kavruk, Hasan, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10655,seyhulislamyahyadivanihasankavrukpdf.pdf?0> (erişim: 06.07.2022).
- Kurani Kerim, http://www.kuranikerim.com/m_diyamet_index.htm (erişim:11/08/2021)
- Kurnaz, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Divanı'nın Tahlihi*, İstanbul: MEB Yay.
- Küçük, Sabahattin (2019). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*, Ankara: TDK Yay.
- Sevgi, Ahmet. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mantikut-tayr> (28.10.2022).
- Yalgin, Ali Rıza (1949). "Doğanla Avcılık", *Ülkü*, III/27, s. 29-31, İstanbul.
- Yavuz, Kemal, *Gülşehri'nin Mantıku't-tayr'ı* (Gülşen-nâme) Metin ve Aktarma <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10685,girispdf.pdf?0> (erişim:11/08/2021).
- Yavuz, Yavuz, Orhan (2016). *Muhibbi Divanı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.